

बहुजन उध्दारक मा. कांशीराम

किशोर शेषराव चौरे

इतिहास विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर.

सारांश :

प्राचीन काळापासून परंपरने चालत आलेल्या वर्णव्यवस्थेमुळे समाज व्यवस्थेत शुद्र आणि अतिशुद्र म्हणून ओळखला गेलेला हा बहुजन समाज जो हजारो वर्षांपासून दयनीय अवस्थेत जीवन जगत होता. भारतातील ब्रिटीशकालीन आधुनिक शिक्षणामुळे या बहुजन समाजाला त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय व अत्याचाराची जाणीव होवू लागली. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू, पेरियार, नारायण गुरु आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहुजन समाजाची अस्मिता आणि न्याय हक्कांकरीता संघर्ष केला. डॉ. आंबेडकरांनी दलित-शोषित समाजाला केवळ राजकीय नव्हे तर सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व धार्मिक असे सर्व अधिकार मिळवून दिले. त्यामुळे ते बहुजनांची प्रेरणाशक्ती ठरले. डॉ. आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर प्रभावी नेतृत्वाच्या अभावामुळे डॉ. आंबेडकरांची दोन्ही ध्येय अर्थात शासनकर्ती जमात आणि बौद्धमय भारत दृष्टी आड झाले होते. नेतृत्वाची पोकळी भरून काढण्यासाठी, आंबेडकरी चळवळीचे पुनरुज्ज्वन करण्यासाठी आणि डॉ. आंबेडकरांचे दोन्ही ध्येय पूर्ण करण्यासाठी मा. कांशीरामजी पुढे आले. त्यांनी बाबासाहेब आंबेडकरांना आपले प्रेरणास्थान मानून बहुजन समाजाच्या उध्दारासाठी आपले जीवन पणाला लावले.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नांना पूर्ण करण्याचा संकल्प केलेल्या मा. कांशीरामजी झोपेचे सोंग घेतलेल्या बहुजन समाजाला जागविण्याच्या कठीण कार्याचा सामना करावा लागला. त्यांना प्रतिबद्ध संघटन आणि समयबद्ध नियोजनाची आवश्यकता होती. त्यांनी पुणे शहरात आणि आजूबाजूच्या क्षेत्रामध्ये शासकीय कर्मचाऱ्यांना संघटीत करण्याचा प्रयत्न सुरु केला. कर्मचाऱ्यांना संघटीत करतांना त्यांना अडचणीचा सामना करावा लागला. त्यांनी मुंबईत कर्मचाऱ्यांचे संघटन बांधण्याचे प्रयत्न केले. एका-एका कर्मचाऱ्याला जोडून त्यांच्यात सामाजिक दायित्वाची भावना जागृत करून समाज कार्यासाठी आपल्या संघटनेत सहभागी करून घेण्याचे कार्य मा. कांशीरामजी यांनी अथांग परिश्रम करून पूर्णत्वास नेण्याचा प्रयत्न केला त्यासाठी त्यांनी बामसेफ, दलित-शोषित समाज संघर्ष समिती, बुध्दीस्ट रिसर्च सेंटर, बहुजन समाज पक्ष इत्यादी संघटनांची स्थापना करून बहुजन समाजाच्या, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक विकासाकरीता, उत्थानाकरीता त्यांनी अहोरात्र प्रयत्न चालविले. या शोधनिबंधात त्यांच्या कार्याचा आढावा घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न केलेला आहे.

मा. कांशीरामजी यांचे पूर्वचरित्र :

हरिसिंह आणि बिसनदेवी यांना 15 मार्च 1934 रोजी बुधवारी सकाळी 7.00 वा. पिथरीपूर जिल्हा रोपड येथे मा. कांशीराम यांच्या रूपाने पुत्ररत्न प्राप्त झाले. कांशीराम नावाच्या संताच्या प्रभावातून बाळाचे नाव कांशीराम ठेवण्यात आले. कांशीरामजी यांचे बालपण मोठ्या लाड-प्रेमात गेले. त्यांना बालवयापासून शिक्षणाची फार आवड होती. त्यांना अन्याय व

अन्याचारविरुद्ध प्रचंड चिड देखील होती. घरी विद्युत प्रवाह नसल्यामुळे ते लालटेनखाली बसून अभ्यास करीत, सोबतच घरकामातही हातभार लावीत असे. कोणत्याही कामाला नकार देत नसत. शेतकऱ्यांचे मुल असल्यामुळे 'कठोर श्रम करणे' हा गुण उपजतच त्यांच्यात आलेला होता. मा. कांशीरामजी हे शिक्षणात अत्यंत कुशाग्र व तल्लख बुद्धीमत्तेचे होते. मलकापुर येथील प्राथमिक शाळेत त्यांनी इयत्ता पहिली ते चौथीचे शिक्षण घेतले. त्यांना चौथ्या इयत्तेपासूनच शिष्यवृत्ती मिळणे सुरु झाले होते. ती शिष्यवृत्ती बि.एस.सी. पर्यंत कायम होती. रोपड जिल्ह्यातील शासकीय महाविद्यालयातून त्यांनी विज्ञानामध्ये स्नातक पदवी प्राप्त केल्यानंतर प्रतिभाशाली कांशीरामजींनी एक वर्षाच्या आंतच 'सर्व्हे ऑफ इंडियाची' परीक्षा पास केली. देहरादून येथील सर्व्हे ऑफ इंडियाची नोकरी सोडल्यानंतर संघ लोकसेवा आयोगाची परीक्षा पास केली असल्यामुळे त्यांना पुणे येथे 'सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ मिलीटरी एक्सप्लोजिव' विभागात 'संशोधन अधिकारी' या पदावर नियुक्त झाले. महाराष्ट्रात याच काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महापरिनिर्वाण झाले. मा. कांशीरामजी यांना पुणे येथील वास्तव्यात विषमतावादी ब्राह्मणी व्यवस्थेविरोधात संघर्ष करणाऱ्या फुले, शाहू, आंबेडकरी विचारधारेचा परिचय झाला. यामुळे कांशीरामजी यांच्या जीवनाला क्रांतीकारी वळण मिळाले ते डॉ. आंबेडकरांच्या 'एन्हीलेशन ऑफ कास्ट' ह्या ग्रंथामुळे. त्यांना अन्यायी मनुवादी सामाजिक व्यवस्थेविषयी पूर्ण माहिती प्राप्त झाली. त्यांनी ठाम निश्चय करून फुले, आंबेडकरी कार्यांना पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला.

मा. कांशीरामजी यांचे कार्य :

मा. कांशीरामजी पुणे येथे सेवाकार्य करीत असलेल्या कार्यालयात घोषित करण्यात आलेल्या सुट्ट्यांच्या पत्रकात बुध्दजयंती आणि डॉ. आंबेडकर जयंतीच्या सुट्ट्यांच्या जागी टिळक जयंती व दिपावलीच्या सुट्ट्यात समाविष्ट केल्या तेव्हा दिनाभाना या चतुर्थ श्रेणी कर्मचाऱ्याने संप घडवून आणला. तेव्हा दिनाभानाला पहिले कार्यकारिणीच्या सदस्यतेवरून व नंतर नौकरीवरून कमी केले. एक दिवस दिनाभानाची मा. कांशीरामजी सोबत भेट झाली. या भेटीतच त्यांनी दिनाभानाला मदत करण्याच्या हेतूने वकिलाकडे घेवून गेले. मा. कांशीरामजी यांनी अनेक कार्यालयात आणि मंत्रालयात पत्रव्यवहार करून या प्रकरणाला उजेडात आणण्याचे प्रयत्न केले. तेव्हा गाळलेल्या सुट्ट्या परत बहाल झाल्या. दिनाभानाला परत कामावर घेण्यात आले. या घटनेमुळे त्यांच्या जीवनात क्रांतीकारक वळण मिळाले.

दिनाभाना प्रकरणानंतर कांशीरामजी चिंतामग्न राहू लागले. दलित-शोषित समाजाची दयनीय स्थिती पाहून त्यांच्या मनात प्रश्नांचे काहूर माजू लागले. दलित-शोषित समाजावर होत असलेल्या अन्याय व अत्याचारविरुद्ध त्यांनी संघर्ष करण्याचे ठरविले. बहुजन समाजाला शोषणापासून मुक्त करण्यासाठी तथागत बुध्दीप्रमाणे कांशीरामजीने शासकीय नोकरीचा त्याग केला. शासकीय नोकरी सोडून उन्हा-तान्हात सायकलने गल्लो-गल्ली फिरू लागले. एखाद्या बौध्द भिक्षूसारखे राहणीमान स्वीकारून सत्कार्यास पुढे आले. अंगात एक जोड कपडा, हातात एक थैली, तिच्यात एक जोड कपडा व काही गरजेचे सामान, पायात चप्पल आणि मुखात डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीचा विचार! अशा प्रकारे मिळेल ते खाणे, तर कधी उपाशीच राहणे, अंगावर पांघरून असो अथवा नसो, पायातील चपलांचा जोड डोक्याखाली घेवून त्यावर हातातील थैली ठेवली की निद्रा ध्यानस्त होण्यास त्यांना वेळ लागत नसे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नावाशिवाय त्यांच्याजवळ काहीच नव्हते. कोणताही राजकीय वारसा नव्हता की राजकीय वातावरण नव्हते. परंतु हृदयात दलित-शोषितांवर होत असलेल्या अन्याय व अत्याचार विरोधात आग धडकत होती. या आगीनेच त्यांच्या जीवनाला क्रांतीकारक वळण दिले. ते ज्या मार्गाने जायला निघाले तेव्हा ते एकटेच मार्गक्रमण करीत होते. हळू-हळू लोक त्यांना जुळत गेले आणि एक मोठा समुह त्यांच्या पाठिमागे उभा झाला.

मा. कांशीरामजी यांनी 1965 ते 1970 या कालखंडात आंबेडकरी चळवळीचे ध्येय, धोरणे समजून घेवून त्यावर चिंतन, मनन सुरु केले. त्यांनी आ.पी.आय. (RPI) ला मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी पक्ष काढण्यापूर्वी आर.पी.आय. लाच मजबूत करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. परंतु आर.पी.आय. नेतृत्वात ती इच्छाशक्ती दिसून येत नव्हती जी बहुजन समाजाची गरज होती. हा पक्ष एका विशिष्ट समुहाकरीता कार्य करीत होता. या पक्षाचे अखिल भारतीय स्वरूप नष्ट झाले होते. बहुजन समाज जाती-उपजातीमध्ये विभाजीत असल्यामुळे प्रत्येक जातीसमाज हा अल्पजन होतो. त्यामुळे एक जातीसमूह संघर्ष करण्यास असमर्थ ठरतो. जाती-उपजातीमध्ये विभाजीत शोषित समाजाला जर एकजूट करता आले तर बहुसंख्यांक होतो. लोकशाही प्रशासन व्यवस्थेत सरकार बहुमताचे निर्माण होत असल्यामुळे हा बहुसंख्यांक शोषित समाज एकजूट झाल्यास आपला राजकारणावर ठसा उमटवू शकतो असा कांशीरामजींचा विचार होता. त्यानुसार त्यांनी कार्य करण्यास सुरुवात केली.

बामसेफ (BAMCEF) ची स्थापना :

मा. कांशीरामजी यांनी रि.पा.ई. च्या न्हासाच्या कारणांचा अभ्यास केल्यानंतर त्यांच्या असे लक्षात आले की, ज्या समाजाची गैर राजकीय मुळे मजबूत नसतात त्या समाजाचे राजकारण कधीच यशस्वी होवू शकत नाही. आंबेडकरी चळवळीचे पुनरुज्जीवन करायचे तर सर्वात प्रथम गैरराजकीय मुळे मजबूत करायला हवी. याकरीता मा. कांशीरामजी

यांनी भारतीय संविधान प्रदत्त आरक्षणामुळे अनुसूचित जाती आणि जमातीतील सुशिक्षित कर्मचाऱ्यांकडे लक्ष केंद्रीत केले. कारण संपूर्ण दलित समाजात हाच एक वर्ग असा होता की, त्यांच्याकडे थोडा पैसा शिल्लक राहत होता. ते सुशिक्षित असल्यामुळे त्यांच्याकडे बुद्धी होती आणि चळवळीच्या यशस्वी संचालनाकरीता आवश्यक असलेले कौशल्य या वर्गाकडे होते. या मागासवर्गीय सुशिक्षित शासकीय कर्मचाऱ्यांना संघटीत करण्याचा निर्णय मा. कांशीरामजी यांनी घेतला.

उच्चवर्णीय कर्मचाऱ्यांकडून शासकीय व खाजगी कार्यालयात दलित कर्मचाऱ्यांशी करण्यात येणाऱ्या भेदभावाविरुद्ध संघर्ष करण्यासाठी बामसेफ संघटनेला जन्म देण्याचे ठरले. मा. कांशीरामजी यांना इतर कर्मचारी संघटनेप्रमाणे केवळ कर्मचाऱ्यांच्या प्रश्नांवरच भांडायाचे नव्हते तर संघटनेतील कर्मचाऱ्यांमध्ये सामाजिक ऋणाची भावना जागवून अराजकीय मुळे मजबूत करायची होती. कारण अराजकीय मुळांच्या आधारावरच यशस्वी राजकीय संघर्ष केला जावू शकतो हे कांशीरामजी ओळखून होते. त्यांनी 1971 ला पुण्यातील खडकी नगरातील एका मद्राशी शाळेत एक सभा आयोजित केली. सभेला संबोधित करतांना मा. कांशीरामजी म्हणाले, "आज भारतात अनुसूचित जाती-जमातीचे 17 लाख शिक्षित कर्मचारी आहेत. जर त्यांना एका झेंड्याखाली आणले तर एक देशव्यापी अराजकीय संघटन उभारता येते. या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांच्या स्वप्नांना पूर्ण करता येवू शकते." मा. कांशीरामजी बरोबर चलायला ते तयार झाले. पुण्याच्या आजू-बाजूला कर्मचाऱ्यांच्या सभा घेवून त्यांनाही संघटनेत येण्याचे आव्हान करण्यात आले. 15 व्या धम्मचक्र प्रवर्तन दिनी म्हणजे 14 ऑक्टोबर 1971 ला पुणे स्तरीय बामसेफ संघटनेची स्थापना करण्यात आली. या संघटनेला वाढविण्यासाठी मा. कांशीरामजी सकाळपासून रात्रीपासून शासकीय व खाजगी कार्यालयामध्ये सायकलवरून फिरत असत. संघटनेला उपाध्यक्ष म्हणून एक महार, एक आदिवासी, एक मागासवर्गातील माळी जातीचा, एक मुसलमान आणि एक इसाई यांना नियुक्त केले होते. संघटनेची विचारधारा आंबेडकरवादी होती. त्यामुळे आंबेडकरी समाजाचे कर्मचारी मोठ्या प्रमाणात संघटनेसोबत जुळले. एक वर्षाच्या आत संघटनेची सदस्य संख्या 1000 (एक हजार) च्या वर झाली. त्यामुळे संघटनेची चर्चा महाराष्ट्रातच नव्हे तर राजधानी दिल्लीपर्यंत पोहोचली.

डि.एस.-4 (दलित-शोषित समाज संघर्ष समिती) ची स्थापना :

बामसेफद्वारा अराजकीय मुळे मजबूत झाल्यानंतर मा. कांशीरामजी यांनी संघर्षात्मक आंदोलनाची सुरुवात करण्याकरीता डि.एस.-4 ची स्थापना केली. डि.एस.-4 ची कार्यप्रणाली चार भागात विभागता येते. दलित-शोषित समाजातील लोकांनी जागृत करण्यासाठी विद्यार्थी युवक व महिला सम्मलनांचे आयोजन करणे, सीमित राजकीय कृतीकरीता निवडणूकीत सक्रिय भाग घेणे, अराजकीय किंवा मिशनरी पृष्ठभूमीचे नेतृत्व तयार करणे आणि संघर्षात्मक जनआंदोलने सुरु करणे.

दलितांवरील अत्याचाराचा विरोध करणाऱ्या संघटनेची गरज त्यांना वाटत होती. बामसेफच्या मर्यादांची त्यांना स्पष्ट कल्पना आली होती. कारण त्यात शासकीय कर्मचारी होते. बामसेफ संघर्ष करू शकत नव्हते आणि संघर्षाशिवाय सत्ता मिळत नसते. त्यामुळे संघर्षात्मक चळवळ सुरु करण्यासाठी बामसेफमध्ये कार्यरत कार्यकर्त्यांच्या महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असलेल्या मुला-मुलींना, नातेवाईकांना, लहान बहिण-भावांना आणि त्यांच्या आई-वडिलांनासोबत घेवून डि.एस.-4 संघटन स्थापन करण्यात आले. दलित-शोषित समाजाला राजकीय प्रशिक्षण देण्याचा उद्देश या संघटनेच्या स्थापनेमागे होता. त्याकरीता मर्यादित राजकीय कृती करण्याचे ठरविण्यात आले. दलित-शोषित समाजातील कर्मचाऱ्यांव्यतिरिक्त 18.5: समाजाच्या समस्या सोडविण्याकरीता असंघर्षात्मक आंदोलनाची गरज पूर्ण करावयाची होती. त्यासाठी मा. कांशीरामजी यांनी 7 डिसेंबर 1981 ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 25 व्या महापरिनिर्वाणदिनी डि.एस.-4 या लढाऊ संघटनेची स्थापना केली. डि.एस.-4 या संघटनेत चार एस असल्यामुळे त्याला डि.एस.-4 असे नांव देण्यात आले.

डि.एस.-4 च्या जागृती पथकाने नुककड, नाटकांचे आयोजन आणि गीत संगीताला माध्यम करून बहुजन समाजाला जागृत करण्याचे कार्य केले. डि.एस.-4 ची 10 अंके विकसीत करण्यात आली. 'ब्राह्मण, बनिया, ठाकुर छोड बाकी सब डि.एस.-4' असा नारा देण्यात आला. शासकीय कर्मचारी डि.एस.-4 चा सदस्य होवू शकत नसे. डि.एस.-4 ची वार्षिक वर्गणी तीन रुपये ठेवण्यात आली होती. डि.एस.-4 चे मुख्य संचालक व निर्देशक स्वतः कांशीरामजी होते. या संघटनेने 15 मार्च 1983 ला 'दो चक्का दो पाँव' चळवळ सुरु करण्यात आली. मा. कांशीरामजी डि.एस.-4 बदल म्हणत, "डि.एस.-4 ची निर्मिती उद्याच्या लढाईकरीता कमजोर लोकांना तयार करण्यासाठी केली आहे." दलित-शोषित समाजामध्ये राजकीय महत्वाकांशा जागृत करण्याचे कार्य डि.एस.-4 ने केले.

बुध्दीस्ट रिसर्च सेंटरची स्थापना :

आधुनिक काळात महात्मा ज्योतिबा फुले, राजर्षी शाहू, नारायण गुरु, परियार इत्यादींनी ब्राह्मणी संस्कृती विरोधात संघर्ष पुकारला. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 14 ऑक्टोबर 1956 ला लाखे अनुयायांसोबत धर्मांतर केले. डॉ. आंबेडकरांनी समतेचा पुरस्कार करणाऱ्या स्त्री व शुद्रांना तसेच अस्पृश्यांनाही उत्थानाची संधी देणाऱ्या, धार्मिक कर्मकांडापासून मुक्त असलेल्या, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व न्यायाचा पुरस्कार करणाऱ्या आणि विज्ञानाशी सुसंगत

असलेल्या बौध्द धम्माची दीक्षा घेतली. पाच लाख लोकांनी एकाच वेळी सामुहीक धर्मांतर करणारी ही घटना धम्मक्रांती होय. डॉ. आंबेडकर बौध्दमय भारत निर्माण करू इच्छित होते. धर्मांतरानंतर लगेच त्यांचे महापरिनिर्वाण झाल्यामुळे बौध्दमय भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्याची जबाबदारी त्यांच्या अनुयायांची होती.

मा. कांशीरामजी यांनी तथागत बुध्दांच्या समतेच्या चळवळीशीच आमचा संबंध आहे हे दाखवून देण्यासाठी त्यांनी बौध्दमय भारताच्या दिशेने वाटचाल सुरु केली. मा. कांशीरामजी यांनी संघर्षात्मक कार्याची सुरुवातच तथागत बुध्दाची व्यवस्थापक समितीने रद्द केलेल्या सुट्टीच्या बहाली करिता केली. त्यांनी रद्द केलेली सुट्टी परत मिळविली. तसेच बामसेफ या पहिल्या संघटनेची स्थापना 14 ऑक्टोबर 1971 ला म्हणजेच 15 व्या धम्मदीक्षा दिनी केलेली होती. मा. कांशीरामजी बामसेफची स्थापना करुनच थांबले नाही तर बुध्द जयंतीदिनी 28 मे 1972 ला बामसेफ तर्फे "Our Employees Problem ant their probable solution" या विषयावर सेमिनार घेतला. बामसेफची स्थापना आणि सेमिनार दोन्ही कार्यक्रम धम्मदीक्षा दिनी आणि बुध्द जयंती दिनी घेतले.

मा. कांशीरामजी यांनी धम्मचक्र प्रवर्तनाच्या रौप्य महोत्सवी वर्षी 8 ऑक्टोबर 1981 ला दिल्लीतील कांन्सिटट्युशन क्लब येथे 'बुध्दीस्ट रिसर्च सेंटर' ची स्थापना केली. ऑक्टोबर 1981 च्या ऑपरेंसड इंडियनच्या संपादकियात लिहीतात की, बौध्दमय भारताच्या दिशेने कार्य करण्यासाठी बुध्दीस्ट रिसर्च सेंटरची स्थापना करण्यात आली. धर्मांतराची चळवळ गतीमान करण्याचा सल्ला कांशीरामजी देतात.

मा. कांशीरामजी यांनी पहिल्या पक्षिकाच्या प्रथम अंकावर भगवान बुध्दाचाच फोटो छापला. तर दुसऱ्या अंकात तथागत बुध्दाच्या 2516 व्या जयंतीचा संपूर्ण भारतातील बौध्द रिपोर्ट प्रकाशित करण्यात आला.

मा. कांशीरामजी यांनी बुध्दीस्ट रिसर्च सेंटरतर्फे चार दिवसीय सम्मेलनाचे आयोजन दि. 29, 30, 31 डिसेंबर 1983 आणि 1 जानेवारी 1984 ला नागपूर मधील अंबाझरी येथील डॉ. आंबेडकर सांस्कृतिक भवन येथे केले. 1 जानेवारी 1984 ला अंबाझरी उद्यान येथे खुले अधिवेशन घेण्यात आले. अधिवेशनात 1956 च्या धम्मक्रांतीची दिशा, दशा आणि उपाय या विषयावर आयोजित करण्यात आले. या अधिवेशनाला देशातील विद्वान, भिक्खू, धार्मिक संघटनांचे मान्यवर कार्यकर्ते, धम्माचे सखोल अभ्यास आणि मा. कांशीरामजी उपस्थित होते. तीन दिवशीय अधिवेशनात बौध्द धम्माशी संबंधित अनेक विषयावर विद्ववानांची भाषणे झाली. मा. कांशीरामजी यांनी जवळ-जवळ 1 तास 20 मिनीटांचे भाषण धम्म दीक्षेन्तरच्या वाटचालीवर आणि भविष्यात कारावयाच्या कार्याविषयी बोलले. 1 जानेवारी 1984 च्या खुल्या अधिवेशनात बौध्दमय भारताच्या दिशेने यशस्वी वाटचाल करावयाच्या शिफारशी करण्यात आल्या.

मा. कांशीरामजी यांची जीवन पध्दती बौध्द धम्मानुसारच होती. त्यांनी उभारलेल्या चळवळी बौध्द धम्मानुसारच होत्या. त्यांची वाटचाल बौध्द उपासका प्रमाणेच होती. जीवनभर ते अनागरिक राहिले. परिवारीकतेपासून दुर राहिले. देशाच्या काना-कोपऱ्यात फिरत राहिले. त्यांनी स्वतःमध्ये कधीही हिंदू चेतना विकसित होवू दिली नाही. मा. कांशीरामजी यांनी धम्मदीक्षा न घेता ही धम्मतत्वाचे पालन करुन धम्मानुसारच आचरण केले.

बहुजन समाज पक्षाची स्थापना :

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या भाषणातून नेहमी म्हणायचे की, "सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी राजसत्ता (मास्टर की) हातात असणे आवश्यक आहे." ती प्राप्त करण्यासाठी मा. कांशीरामजी यांनी 14 एप्रिल 1984 ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंती दिनी बहुजन समाज पक्षाची स्थापना केली. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 10 वर्षांच्या आतच रि.पा.ई. प्रभावहीन झाला होता. आंबेडकरी चळवळीला प्राथमिकता देणाऱ्या राजकीय पक्षाची गरज प्रकर्षाने जाणवत होती. बहुजन समाजाच्या होणाऱ्या शोषणाचे, अन्याय व अत्याचाराचे आणि आर्थिक गुलामीचे निवारण मनुवादी पक्ष करू शकणार नाही. कारण ही व्यवस्था त्यांच्याकरीता लाभप्रद होती. त्यामुळे ज्यांच्या-त्यांच्या समस्या त्यांनीच सोडवायच्या असतात. बहुजन समाजाना स्वाभिमानाने जीवन जगायचे असेल, सामाजिक व आर्थिक विषमता दुर करायची असेल तर कायदे बनविणारी आणि अंमल करणारी यंत्रणा ताब्यात घ्यावी लागेल. शासन व प्रशासनात न्याय वाटा प्राप्त करावा लागेल, त्याकरीता बहुजनाचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या राजकीय पक्षाची गरज होती. कारण त्यांचा सत्तेत वाटा नसतो तो समाज जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात मागे राहतो. बहुजनांना विकासाच्या प्रवाहात आणणाऱ्या बहुजनांना सत्ताधारी जमात करणाऱ्या राजकीय पक्षाची गरज जाणवत होती. कारण प्रस्थापित राजकीय पक्ष हे उच्चवर्गियांच्या हितसंबंधाचे संरक्षण करणारे आहेत. म्हणून मा. कांशीरामजी यांनी बहुजन समाज पक्षाची स्थापना केली.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून 60 ते 65 वर्षांचा काळ लोटला तरी बहुजन समाज, दलित समाज लाचार दयनीय जीवन जगत आहे. कांशीराम यांनी बहुजन समाजाची लोकसंख्या 85 टक्के असूनही कसा शोषित आहे आणि संख्येने 15 टक्के असूनही शासक जमात कसे. 15 टक्के वर्ग साधन संपत्तीवर नियंत्रण करुन बसले आहेत. अशा स्वरुपाचा प्रचार ते गाव-गाव फिरुन करू लागले. मा. कांशीरामजी सायकलवर निळा झेंडा घेवून दर दिवसाला 20 कि.मी. प्रवास करू लागले. मा. कांशीरामजी यांना बहुजन पक्षाची स्थापना करण्यामागील उद्देश म्हणजे महाराष्ट्रातील व देशातील दलित व बहुजन समाजाला एका मंचावर आणून त्यांना शासक करण्यासाठी केलेली आहे.

समारोप :

स्वातंत्र्योत्तर भारतात दलित-शोषित समाजाच्या उत्थानासाठी कार्य करणाऱ्या ज्या चळवळी झाल्या त्यात मा. कांशीरामजी यांनी स्थापन केलेल्या चळवळीचे अनन्य साधारण महत्त्व आहे. त्यांनी यशस्वी राजकीय वाटचालीकरीता अत्यावश्यक असलेल्या गैर राजकीय मूळांच्या मजबूतीकरीता बामसेफ (BAMCEF) संघटनेची स्थापना केली. बामसेफच्या माध्यमातून मागासवर्गीय कर्मचाऱ्यांमध्ये समाजऋण फेडण्याची इच्छा जागृत केली. बामसेफद्वारे निरंतर पैसा, बुध्दी आणि कौशल्य प्राप्त होवू लागले. यानंतर यशस्वी राजकीय वाटचालीकरीता संघर्षात्मक पार्श्वभूमी तयार करण्यासाठी डी.एस.-4 ची स्थापना केली. सांस्कृतिक प्रभुत्वाच्या स्थापनेकरीता आणि बहुजनांना सत्ताधीश करण्यासाठी 'बसपा' ची स्थापना केली. विषमतावादी संस्कृती विरोधात समतामय प्रतिसंस्कृती निर्माण करण्यासाठी 'बुध्दीस्ट रिसर्च सेंटर' ची स्थापना करण्यात आली. 'बामसेफ', 'बुध्दीस्ट रिसर्च सेंटर', 'डि.एस.-4' आणि 'बसपा' ची स्थापना करण्यामागे शासन प्रशासनात बहुजन सत्ता स्थापन करण्याची ठाम भूमिका मा. कांशीरामजींची त्यामागे होती.

संदर्भग्रंथ सूची :

- 1) Aditor, Shewade Uttam- "Manyavar Kanshiram Writing & Speeches" Vol.1, Samta Prakashan, Nagpur, F.E.2010.
- 2) कांशीराम- 'चमचा युग' सिध्दार्थ बुक, दिल्ली, प्र.आ. 2007.
- 3) टी.बी.एस.आय. नागपूर- 'बहुजन नायक कांशीराम साहब के भाषण खंड-1' प्र.आ.2005.
- 4) टी.बी.एस.आय. नागपूर- 'बहुजन नायक कांशीराम साहब के भाषण खंड-1' प्र.आ.2007.
- 5) संपादक, चंगोले पी.एस.- 'बहुजनो, भारत के शासक बनो!' गुरु रविदास प्रकाशन, नागपूर, द्वि.आ. 2007.
- 6) गौरव जितेंद्र कुमार- 'कांशीराम गर्जना' सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र.आ.2008.
- 7) रतनाम सिंह- 'मान्यवर कांशीराम और बौध्द धम्म', सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र.आ.2008.